

Proposal for Determining the Function and Chronology of Qaleh Dokhtar (Maiden's Fortress) of Sāveh

Ismail Sharahi ¹, Mohammad Ebrahim Zarei ², Hamide Choubak ³

1. Ph.D. Candidate in Archaeology, Bu ali Sina University, Hamedan, Iran. Email: sharahi.esmaiel@gmail.com
2. Professor of the Department of Archaeology, Bu Ali Sina University, Hamedan, Iran. Email: m-zarei@basu.ac.ir
3. Associate Professor of Archaeology, Research Institute of Ministry of Cultural Heritage, Tourism and Handicrafts, Tehran, Iran. Email: h_choubak@yahoo.com

Article Info

Abstract

Article Type:
Research Article

Article History:
Received:
September 21, 2023

In Revised Form:
December 10, 2023

Accepted:
January 22, 2024

Published Online:
May 30, 2026

Keywords: Qaleh Dokhtar, Sāveh, Central Iran, Ismailis, Mountain Fortresses.

The structure of Qaleh Dokhtar (also known as Qiz Qal'eh or Qiz Qal'eh) is a mountain fortress situated 25 kilometers southwest of Sāveh, atop a solitary mountain in the Hendeš mountain range. Numerous studies have been conducted on the origins and function of this structure, yet they have yielded divergent conclusions. Some researchers attribute the construction of Qaleh Dokhtar to the Sasanian period, positing its function as a temple dedicated to the goddess Anāhitā. Others have identified it as a fortress from the Islamic Middle Ages, associated with the Ismaili sect. The lack of substantial evidence and documentation from these researchers has created a greater need for meticulous examination of primary written sources, the historical-geography of Sāveh, and the existing studies of the monument. This research is predicated on the hypothesis that Qaleh Dokhtar, owing to its name, its strategic location, references in historical sources, its connection to specific natural features and phenomena, and archaeological findings, was constructed during the Sasanian period and functioned as a shrine to the goddess Nahid (Anāhitā). The methodology employed in this study is historical-analytical, based on field observations, architectural evidence, archaeological excavations, and a thorough review of library sources. The research and analysis conducted suggest that while the foundations of Qaleh Dokhtar may have been laid in the Sasanian period as a place of worship, the absence of definitive material evidence from that era, combined with the discovery of artifacts proving the structure's use during the Islamic Middle Ages and its clear association with other regional fortresses, makes its identification as an Ismaili castle a more plausible and acceptable conclusion.

Cite this The Author(s): Sharahi, I., Zarei, M.E., Choubak, H., (2026): Proposal for Determining the Function and Chronology of Qaleh Dokhtar (Maiden's Fortress) of Sāveh. Iranian Studies Vol. 16, No. 1, Spring- (69-97). <https://doi.org/10.22059/jis.2024.365574.1231>

Publisher: University of Tehran Press.

© Author(s) retain the copyright. Ismail Sharahi, Mohammad Ebrahim Zarei, Hamide Choubak

DOI: <https://doi.org/10.22059/jis.2024.365574.1231>

1. Introduction

Throughout history, the construction of castles, fortresses, and citadels stands as a remarkable human achievement, driven by the fundamental needs for security, the preservation of life and property, and the defense of territory and even ideology. Among these, mountain fortresses, strategically positioned in rugged, hard-to-reach areas atop imposing rock formations, represent extraordinary examples of the architecture of their time and capture the attention of any researcher. One such structure, recognized as one of the largest mountain fortresses in central Iran, is the Qaleh Dokhtar (or "Maiden's Fortress"). It overlooks the Sāveh plain and is situated within the Hendeš mountain range. Qaleh Dokhtar is a formidable fortress, evidenced by its remaining architectural features, including a throne hall (shāh-nesheyn), multiple ramparts, towers, a series of access staircases, and a cistern. This complex holds significant value from the perspectives of architectural and archaeological studies.

Over the past five decades, the fortress has been examined by various researchers, each proposing a different function for the structure based on its architecture or through purely ethnological studies. Some scholars, relying solely on the name of the fortress and the assertions of other prominent historians, have attributed it to female deities, specifically to Anāhitā (Nahid), and have attempted to trace the site's origins back to the Sasanian period. Another group has offered judgments regarding the fortress's dating and function without providing substantial evidence, classifying it as either a Sasanian castle or a fortress from the Islamic Middle Ages, particularly one utilized by the Ismaili sect.

Despite these efforts, the function and chronology of the fortress remain shrouded in ambiguity. This research specifically seeks to answer the following questions: What function(s) did the Qaleh Dokhtar fortress serve, and when was it constructed? In 2007, archaeological investigations were conducted in the throne hall of the fortress. Subsequently, during restoration work in the spring and autumn of 2010, evidence was unearthed from the soil that strengthened the attribution of the fortress to the Islamic Middle Ages and its use by the Ismailis during the Seljuk period. In conjunction with these field studies, the authors, to achieve the research's objectives, have focused on documenting all of the fortress's architectural evidence, studying historical texts from the Islamic Middle Ages, examining the geographical necessity for the fortress's emergence within the context of Sāveh, and defining its place among other mountain fortresses in the surrounding regions—particularly the Tafresh Mountains, within the eastern edge of which the fortress was built. Based on a meticulous examination of these three pillars, the authors propose the fortress's function as an Ismaili stronghold.

This study is of a fundamental nature, employing a descriptive-analytical method. Its information has been gathered through field observations and library research. The research specifically focuses on determining the function(s) and chronology of the Qaleh Dokhtar (or Qiz Qal'eh) of Sāveh, which can be ascertained through the archaeological excavations conducted on-site, the study of historical documents from the early and medieval Islamic centuries, field surveys of the areas surrounding the fortress, and an analysis of its existing architectural spaces. Therefore, this research considers all previous studies on the structure, which have proposed two primary functions: a shrine and an Ismaili fortress. It attempts to evaluate both functions by presenting the evidence for each. The Qaleh Dokhtar was first studied by the German researcher and archaeologist Wolfram Kleiss in 1971 (Kleiss, 1971: 315-318). After a comprehensive examination of the fortress, including creating a topography of the mountain, documenting sections of the structure, and describing its architectural features, Kleiss dated the building to the Islamic period and proposed its function as an Ismaili fortress. Following this, Iranian archaeologists and researchers began to study the site. Hossein A'ziz-Zadeh, in his archaeological survey and identification project for Sāveh County (conducted between 1953-1974), classified the structure as a Sasanian fortress (A'ziz-Zadeh, 1352). In his article, "A Study of the Architectural History of Qiz Qal'eh," Mortazā Zekā'ī Sāvajī identifies Qaleh Dokhtar as the Anāhitā temple of the Sasanian era. His view, which relies on scholars like

Bāstāni Pārizī, posits that the structure was built as a temple to venerate the goddess of water, Nahid, facing the Sāveh plain, which he claims was once a lake (Zekāī Sāvajī, 1380: 526-560). Dr. Bāstāni Pārizī attributes such structures to Nahid (Anāhitā), the deity of water (Bāstāni Pārizī, 1344: 203-231). Elsewhere, Professor Pirniā also alluded to this naming, suggesting that "Dokhtar" was considered the goddess Nahid in ancient Iran, while others believed it meant "hard" or "firm," a meaning he himself preferred (Pirniā, 1400, Vol. 3: 2703). In the official file for registering the monument (No. 8600, dated 9/2/2003), Mohammad-Rezā Na'imi, following A'ziz-Zadeh, also dates the structure to the Sasanian period (Na'imi, 1382: 13). Subsequent efforts to determine the fortress's function and chronology led to an archaeological excavation by Esmā'īl Sherāhī in 2006, which yielded significant results for understanding the fortress's function, dating, and periods of use (Sherāhī, 2006). In 2010, during the restoration of the throne hall and the northern staircase, further signs emerged from the soil, reinforcing its Islamic period attribution (ibid., 1390).

2. Conclusion

Regarding the Qaleh Dokhtar and its function, two historical contexts have been considered: the pre-Islamic and the Islamic Middle Ages, corresponding to two primary proposed functions: a temple of Anāhitā or an Ismaili fortress. This assessment is based on archaeological, architectural, and historical-geographical evidence. Specifically, no archaeological data supporting a Sasanian attribution has yet been found. The reference to the Sasanian period in Hossein A'ziz-Zadeh's work is merely an assertion without supporting data, and the research of Paul Williams Roberts is not considered credible due to the non-existence of such a figure in archaeology. However, the possibility of the site functioning as a shrine or fire temple warrants deeper consideration. Although no evidence of a shrine altar facing the Sāveh plain, related to the veneration of Anāhitā, has been discovered in the archaeological excavations of 2006 and subsequent restorations in the throne hall, the connection to a religious site cannot be dismissed based on its strategic location on a high elevation, its command over the ancient Sāveh lake, the Qarah Chāy river, and other surrounding water sources. It is possible that, like many fortresses in the region (e.g., the Qiz Qal'eh of Qom and Shāhdej of Isfahan), which have Sasanian foundations that were reused in the Islamic period, Qaleh Dokhtar may have pre-Islamic origins that were concealed during the Islamic era through repairs, modifications to its outer shell, and the addition of new features.

Nevertheless, what is most significant about this structure is that its overall character is that of a fortress, and all existing evidence—including ceramics, stucco work, architectural elements like arches, its relationship with other medieval Islamic fortresses in the region—indicates its use during the Islamic Middle Ages in the service of the Ismaili sect. Therefore, even if this use was episodic, it can be documented based on the existing archaeological evidence and considered a distinct historical phase for the site.

پیشنهادی برای تعیین کارکرد و تاریخگذاری قلعه دختر ساوه

اسماعیل شراهی^۱، محمد ابراهیم زارعی^۲، حمیده چوبک^۳

sharahi.esmaiel@gmail.com

m-zarei@basu.ac.ir

h_choubak@yahoo.com

۱. دانشجوی دکتری باستان‌شناسی، دانشگاه بوعلی سینا، همدان، ایران. رایانامه:

۲. استاد گروه باستان‌شناسی، دانشگاه بوعلی سینا، همدان، ایران. رایانامه:

۳. دانشیار باستان‌شناسی، پژوهشگاه وزارت میراث فرهنگی، گردشگری و صنایع دستی، تهران، ایران. رایانامه:

اطلاعات مقاله چکیده

نوع مقاله:

علمی - پژوهشی

تاریخ دریافت:

۱۴۰۲/۰۶/۳۰

تاریخ بازنگری:

۱۴۰۲/۰۹/۱۹

تاریخ پذیرش:

۱۴۰۲/۱۱/۰۲

تاریخ انتشار:

۱۴۰۵/۰۳/۱۰

واژه‌های کلیدی: قلعه

دختر، ساوه، ایران

مرکزی، اسماعیلیان،

قلاع کوهستانی

بنای قلعه دختر (قیز قلعه، فزقلعه) دژی کوهستانی در ۲۵ کیلومتری جنوب غرب ساوه در بالای کوهی منفرد از رشته کوه هندیس واقع است. در پژوهش‌های انجام شده درباره شکل‌گیری این بنا و کارکرد آن نظرات متفاوتی ارائه شده است. برخی از پژوهشگران ساخت قلعه دختر را مربوط به دوره ساسانی و کارکرد آنرا معبد آناهیتا دانسته و برخی دیگر آنرا دژی مربوط به سده‌های میانی دوره اسلامی و مرتبط با فرقه اسماعیلیان معرفی کرده‌اند. عدم ارائه مستندات و مدارک معتبر از سوی پژوهشگران، نیاز به دقت و بررسی بیشتر در منابع مکتوب، جغرافیای تاریخی - طبیعی ساوه و مطالعات صورت گرفته درباره این بنا را دوچندان ساخته است. در این پژوهش فرض بر آن قرار گرفته که قلعه دختر بواسطه نام، جایگاه ساخت، اشاره منابع تاریخی، ارتباط با برخی عوارض و پدیده‌های طبیعی و مطالعات باستان‌شناسی صورت گرفته، در دوره ساسانی شکل گرفته و بعنوان پرستشگاه الهه ناهید، کارکرد داشته است. روش انجام این پژوهش تاریخی - تحلیلی است که مبتنی بر بررسی‌های میدانی و شواهد معماری، کاوش‌های باستان‌شناسی و بهره‌گیری از منابع کتابخانه‌ای است. مطالعات و بررسی‌های بعمل آمده نشان می‌دهد؛ شاید بنیاد قلعه دختر در دوره ساسانی، بعنوان یک نیایشگاه پی ریزی شده باشد، ولی بواسطه بدست نیامدن شواهد و مدارکی دال بر وجود آثاری از دوره یاد شده تاکنون از یک طرف و از طرفی کشف شواهدی گواه بر استفاده از بنا در سده‌های میانی دوره اسلامی و در ارتباط با سایر قلعه‌های منطقه، کارکرد بنا بعنوان یک قلعه اسماعیلیه مقبول‌تر است.

استناد: شراهی، اسماعیل، ابراهیم زارعی، محمد، چوبک، حمیده؛ (۱۴۰۵): پیشنهادی برای تعیین کارکرد و تاریخگذاری قلعه دختر ساوه: پژوهش‌های ایران‌شناسی، سال ۱۶، شماره ۱، بهار، (۶۹-۹۷).

DOI: <https://doi.org/10.22059/jis.2024.365574.1231>

ناشر: مؤسسه انتشارات دانشگاه تهران. © نویسندگان: اسماعیل شراهی، محمد ابراهیم زارعی، حمیده چوبک

۱. مقدمه

شکل‌گیری قلعه‌ها، برج و باروها در گذر تاریخ از دستاوردهای ویژه آدمیان برای ایجاد امنیت، حفظ جان و مال و سرزمین و حتی دفاع از عقایدشان بوده است. در این میان قلعه‌های کوهستانی که در مناطق صعب‌العبور بر روی صخره‌های سخت جانمایی شده و نمونه‌های خارق‌العاده‌ای از معماری زمان خویش را به نمایش گذاشته‌اند، نظر هر محقق‌ی را به خود جلب می‌کند. یکی از این قلعه‌ها که بعنوان یکی از بزرگترین قلعه‌های کوهستانی در ایران مرکزی مطرح است قلعه دختر یا قیزقلعه است که مشرف بر دشت ساوه، در رشته کوه هندس شکل گرفته است. قلعه دختر دژی سترگ با شواهد معماری باقی مانده شامل شاه‌نشین، باروهای چندگانه، برج‌ها، رشته پلکان‌های دسترسی و حوض انبار است که از نگاه مطالعات معماری و باستان‌شناسی دارای ارزش‌های ویژه است. این قلعه طی ۵ دهه گذشته از طرف پژوهشگران مورد بررسی قرار گرفته و هرکدام بر اساس نوع معماری یا مطالعه صرف از نگاه مردم‌شناسی، کارکردی برای این اثر پیشنهاد داده‌اند. برخی از پژوهشگران صرفاً بر اساس نام و بر مبنای اظهار نظر دیگر مورخین صاحب نام، این قلعه را به الهه‌های مونث و به خصوص به آناهیتا (ناهید) منسوب ساخته و تلاش نموده‌اند تا از این رهگذر قدمت اثر را به دوره ساسانی برسانند. گروه دیگر صرفاً بدون هیچ گونه مدارک یا مستندات به قضاوت در ارتباط با تاریخگذاری و کارکرد قلعه پرداخته و آنرا قلعه‌ای ساسانی یا دژی مربوط به قرون میانی دوره اسلامی و بخصوص در خدمت فرقه اسماعیلیه دانسته‌اند. با این وجود هنوز کارکرد این قلعه و تاریخگذاری آن در حاله‌ای از ابهام است و این پژوهش بطور مشخص بدنبال این سوال است که دژ قلعه دختر چه کارکرد یا کارکردهایی داشته و در چه زمانی شکل گرفته است؟ در سال ۱۳۸۶ پیگردی‌های باستان‌شناسی در شاه‌نشین قلعه صورت گرفت و در زمان مرمت قلعه در بهار و پائیز ۱۳۹۰ شواهدی از زیر خاک بیرون آمد که انتساب قلعه به قرون میانی دوره اسلامی و استفاده از آن توسط فرقه اسماعیلیه در دوره سلجوقی را قوت بخشید. نگارندگان در کنار این پژوهش‌های میدانی برای نیل به هدف پژوهش، مستندسازی تمامی شواهد معماری قلعه، مطالعه در متون تاریخی قرون میانی دوره اسلامی و ضرورت شکل‌گیری قلعه در بستر جغرافیایی ساوه و نیز تبیین جایگاه قلعه در میان سایر قلعه‌های کوهستانی مناطق همجوار بخصوص کوهستان تفرش - که قلعه در لبه شرقی کوهستان آن شکل گرفته - را مورد توجه قرار داده و پیشنهاد کارکرد بنا بعنوان قلعه اسماعیلیه را بر مبنای مذاقه در سه محور پیش گفته مطرح ساخته‌اند.

۱-۱. روش تحقیق

این پژوهش جنبه بنیادی دارد و به روش توصیفی - تحلیلی انجام گرفته و اطلاعات آن با مشاهدات میدانی و مطالعات کتابخانه‌ای گردآوری شده است. موضوع بطور مشخص بر تعیین

کارکرد یا کارکردها و تاریخگذاری قلعه دختر یا قزقلعه ساوه تمرکز دارد که آنرا می‌توان بر اساس کاوش‌های باستان‌شناسی صورت گرفته در محل، مطالعه اسناد و متون تاریخی سده‌های اولیه و میانی دوره اسلامی، بررسی‌های میدانی در نواحی پیرامون قلعه و مطالعه فضاهای معماری موجود، مشخص کرد. لذا این تحقیق، کلیه مطالعات صورت پذیرفته درباره این بنا با توجه به دو کارکرد پرستشگاه و قلعه اسماعیلیه را مورد توجه قرار داده و تلاش کرده با ارائه مستندات هر دو کارکرد را ارزیابی نماید.

۱-۲. پیشینه پژوهش

قلعه دختر بعنوان یک بنای تاریخی اولین بار از طرف محقق و باستان‌شناس آلمانی، ولفرام کلایس در سال ۱۹۷۱ میلادی مورد بررسی قرار گرفت (کلایس، ۱۹۷۱: ۳۱۵-۳۱۸). وی بعد از بررسی کامل قلعه، تهیه توپوگرافی از کوه آن، برداشت قسمتهایی از بنا و توصیف ساختارهای معماری، بنای قلعه دختر را مربوط به دوره اسلامی دانسته و کارکرد آن را قلعه اسماعیلیه پیشنهاد داده است. بعد از آن باستان‌شناسان و پژوهشگران ایرانی به مطالعه بر روی این بنا پرداختند. هوشنگ عظیم زاده در طرح بررسی و شناسایی باستان‌شناسی شهرستان ساوه که بین سال‌های ۳-۱۳۵۲ انجام شد، این بنا را یک دژ دوره ساسانی دانسته است (عظیم زاده، ۱۳۵۲). مرتضی ذکایی ساوجی در مقاله خود با موضوع «پژوهشی در سابقه تاریخی معماری قیزقلعه» قلعه دختر را معبد آناهیتای ساسانی معرفی کرده و نظر ایشان که متکی بر نظر پژوهشگرانی چون باستانی پاریزی است بر این قرار گرفته که این بنا بعنوان، معبد برای ستایش الهه آب؛ ناهید، رو به دشت ساوه که به گفته خود او زمانی دریاچه ای در آن قرار داشته، ساخته شده است (ذکایی ساوجی، ۱۳۸۰: ۵۲۶-۵۶۰). دکتر باستانی پاریزی این گونه بناها را منسوب به ناهید (آناهیتا) موکل آب می‌داند (باستانی پاریزی، ۱۳۴۴: ۲۰۳-۲۳۱). در جایی دیگر استاد پیرنیا هم به این نامگذاری اشاراتی داشته است و بیان نموده‌اند که برخی دختر را الهه ناهید در ایران باستان می‌دانند و برخی دیگر اعتقاد دارند که دختر به معنی سخت و محکم است که ایشان معنی دوم را ترجیح می‌دهند (پیرنیا، ۱۴۰۰: ۳/۲۷۰۳).

محمد رضا نعمتی در پرونده ثبتی اثر که با شماره ۸۶۰۰ مورخ ۱۳۸۲/۲/۹ در فهرست آثار ملی کشور به ثبت رسیده، به پیروی از هوشنگ عظیم زاده قدمت بنا را دوره ساسانی می‌داند (نعمتی، ۱۳۸۲: ۱۳). بدنال تلاش برای تعیین کارکرد و تاریخگذاری بنا، کاوشی باستان‌شناسی در این قلعه توسط اسماعیل شراهی در سال ۱۳۸۶ صورت پذیرفت که نتایج قابل توجهه ای از آن برنامه میدانی در شناخت از کارکرد قلعه، تاریخگذاری و دوره‌های استفاده از آن بدست آمد (شراهی، ۱۳۸۶). در سال ۱۳۹۰ و بدنال مرمت شاه نشین و پلکان شمالی هم نشانه‌هایی از داخل خاک بیرون آمد که انتساب آن به دوره اسلامی را قوت بخشید (همو، ۱۳۹۰).

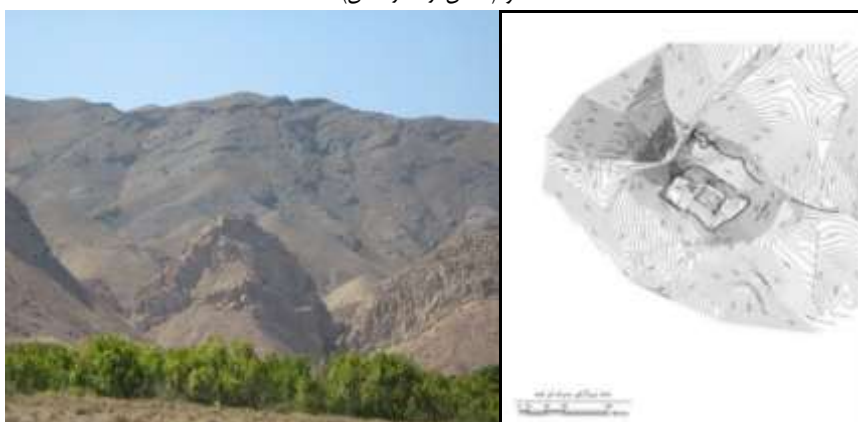
۲. معرفی دژ قلعه دختر

دژ قلعه دختر در ۲۹° ۲۱' ۵۰" طول شرقی، ۷۵° ۸۸' ۳۴" عرض شمالی و ارتفاع ۱۳۰۸ متری از سطح آب‌های آزاد، واقع است. این بنا در ۲۵ کیلومتری جنوب غرب شهر ساوه قرار گرفته (تصویر ۱) و نزدیکترین مرکز جمعیتی به آن، روستای کوچک قز قلعه در جنوب بستر خشکیده رودخانه قره‌چای می باشد. بهترین و نزدیکترین راه دسترسی به قلعه از طریق جاده موسوم به جاده سد ساوه، روستای آسیابک‌بند، روستای قزقلعه و سپس کوه قلعه دختر می باشد. قلعه دختر همیشه در میان اهالی ساوه در کنار قلعه پسر یا اوغلان قلعه که تپه‌ای تاریخی در دشت ساوه و در شمال شرق روستای آسیابک‌بند است و در آن بقایای یک قلعه از سده‌های پنجم تا هفتم هجری قابل بررسی است، شناخته می شود (تصویر ۲). در میان افسانه‌های مردم ساوه بین دختر قلعه دختر و پسر اوغلان قلعه جنگی درمی گیرد که نهایتاً به پیروزی دختر و نابودی و تخریب قلعه پسر می انجامد. قلعه دختر بر بالای یک کوه منفرد که تنها گردنه‌ای در جنوب آنرا به بدنه کوه‌های اطراف وصل می کند بنا گردیده است (تصویر ۳). ساختار معماری قلعه دختر مشتمل بر شاه نشین (ارگ)، برج و باروها و پلکان‌ها و سایر اجزاء مرتبط با زندگی در یک قلعه کوهستانی می باشد. سوای از توپوگرافی و موقعیت مناسب، دسترسی به منابع آب دائمی، یکی از مهمترین فاکتورها برای ایجاد این قلعه در کوهستان هندیس یا ایندیس است. روستای قزقلعه و کوه قلعه دختر به لحاظ زمین‌شناسی بخش از رخنمون سازند قرمز بالائی در داخل حوضه ساوه با سه نوع سنگ؛ رس‌های قرمز رنگ با میان لایه‌های ماسه‌سنگ، ماسه‌سنگ‌های درشت دانه و رس‌های قرمز با میان لایه‌های ماسه‌سنگ بحساب می‌آید که در آن سازند نشانه‌ای از گسل دیده می شود (عباسی و دیگران، ۱۳۹۷: ۱۶۲-۱۶۳). چشمه‌های کارستی به تناوب در میان دره‌ها و مارن‌های رنگی این کوهستان جریان دارند. این چشمه‌ها که یکی در جنوب قلعه و دیگری در غرب آن از دل زمین جوشیده و در سطح جریان پیدا می‌کنند، در محل بنام «قره‌گل» و «شوردربند» خوانده می‌شوند. آب چشمه غربی در بستر تنگه واقع در شمال کوه قلعه جریان می‌یافته و ساکنان در دوره‌های زیستی قلعه برای دسترسی بدان آب، رشته پلکانی ایجاد کرده که در شمال قلعه بجای خود باقیست. آب هر دو چشمه پیش گفته امروزه از مظهر بواسطه لوله تا محلی در بالا دست روستای قزقلعه کشیده شده و بعد از یکی شدن به داخل آبگیری که برای مشروب ساختن باغات انار آن روستا ساخته شده، هدایت می‌شود. سوای از چشمه‌های یاد شده، در گوشه غربی شاه‌نشین قلعه، بقایای حوض انباری باقی است که با بستن دیواری در جلوی یک شکاف و با عایق کردن آن با ملات ساروج و سنگ‌های ریز، شکل گرفته و با آب باران و برف پر می‌شده است. رشته پلکانی از یکی از اتاق‌های شاه نشین امکان دسترسی به این حوض انبار را فراهم می‌ساخته است. ساختارهای معماری قلعه دختر طوری طراحی شده که هر یک از گوشه‌های شاه نشین

مستطیل شکل یا باروهای چند گانه در یکی از جهات اصلی قرار می‌گیرد (نقشه ۱). شاه نشین بالاترین و مهمترین بخش مسکونی بنا را تشکیل می‌دهد و سایر عناصر معماری قلعه در اصل برای حفاظت یا دسترسی بدان شکل گرفته‌اند. بر اساس شواهد تعداد طبقات این شاه‌نشین از دو طبقه بیشتر است اما آنچه امروز قابل مشاهده و دسترسی است از دو طبقه تجاوز نمی‌کند. در گوشه جنوب و غرب شاه‌نشین بقایای فضاهایی مسکونی که با استفاده از خشت و گل ساخته شده‌اند قابل مشاهده است. تنگه‌ای از غرب بطرف شمال کوه قلعه دختر کشیده شده که بدنه جنوبی آن بصورت دیواره‌ای طبیعی و دارای شیب بسیار تند است. نمونه این دیواره طبیعی بین گوشه جنوبی و شرقی قلعه هم کشیده است. نفوذ از این دو دیواره مشکل است، با این وجود برای اطمینان تمامی شکاف‌های موجود را با طاق‌های آهنگ آجری بصورت باربر یا پلکان‌های مخفی در شیارهای جنوبی پوشانده‌اند. بیشتر استحکامات دفاعی قلعه بین گوشه شمالی و شرقی کوه که بواسطه شیب کمتر به نسبت دیگر لبه‌های کوه دارای دسترسی آسان است ایجاد شده و آن شامل دو لایه بارو (داخلی و بیرونی) است. رشته پلکانی مسقف که در گوشه شمالی و در تنگه مذکور جانمایی شده، به دو لایه باروی پیشگفته و برج‌های آن متصل و آن دو بارو را تا رسیدن به ارگ (شاه نشین)، در دو نقطه قطع می‌کند. باروی دوم (باروی داخلی) برخلاف باروی اول (بیرونی) که تنها بین گوشه شمالی و غربی کشیده شده و استحکامات نمای رو به ساوه را در بر می‌گیرد، به دور تمامی کوه و شاه‌نشین کشیده شده و مهمترین لایه حفاظتی برای شاه‌نشین بحساب می‌آید (تصویر ۴). تمامی پشتیبان‌های بارو داخلی در داخل آن ساخته شده تا امکان بالا رفتن از آن از بیرون از بین برود. تعدادی از فضاهای مسکونی در باروی داخلی و در گوشه غربی و جنوبی شاه‌نشین مستقر گردیده و ارتباط آن‌ها به شاه‌نشین بواسطه رشته پلکان و ورودی‌ای که در دیواره غربی شاه‌نشین تعبیه شده، امکانپذیر است. رشته پلکان‌ها، برج‌ها و باروهای داخلی و بیرونی از سنگ لاشه و ملات گچ نیم کوب ساخته شده و از آجر و خشت برای اجرای طاق‌نماها، اجرای تویزه‌ها، قوس‌های جناغی در نما و ایجاد دیواره‌های حائل استفاده شده است. تمامی سطوح داخلی فضاها را روکشی از گچ بصورت ساده پوشانده است. شاه‌نشین دارای دو ورودی؛ یکی در گوشه شمالی که رشته پلکانی که از تنگه واقع در شمال قلعه شروع می‌شود با طی کردن چند سطح بدان می‌رسد و دیگری ورودی واقع در ضلع غربی است که رشته پلکانی از داخل باروی داخلی قلعه امکان دسترسی به آن ورودی را فراهم می‌کند. نزدیکترین راه مهمی که با فاصله ۱۱/۵ کیلومتری این بنا عبور می‌کرده، شاهراه بزرگ خراسان است که از ری شروع و پس از پشت سرگذاردن شهر مشکویه، کاروانسراهای حمزه آباد و حاجی آباد به ساوه و پس از آنجا با عبور از منزلگاههایی چون سوسنقین، مزلقان و دخان وارد خاک همدان می‌شده است (تصویر ۵).^(۱)

تصویر ۱: موقعیت قلعه دختر نسبت به شهر ساوه (منبع: Google Earth) تصویر ۲: منظری از اوغلان قلعه در دشت ساوه (عکس از نگارندگان)

تصویر ۳: چشم اندازی از قلعه دختر در کوهستان هندس (عکس از اسماعیل شراهی) نقشه ۱: توپوگرافی کوه قلعه دختر (تهیه کننده: اسماعیل شراهی)

تصویر ۴: موقعیت قلعه دختر نسبت راه بزرگ خراسان در منطقه ساوه (Google earth)

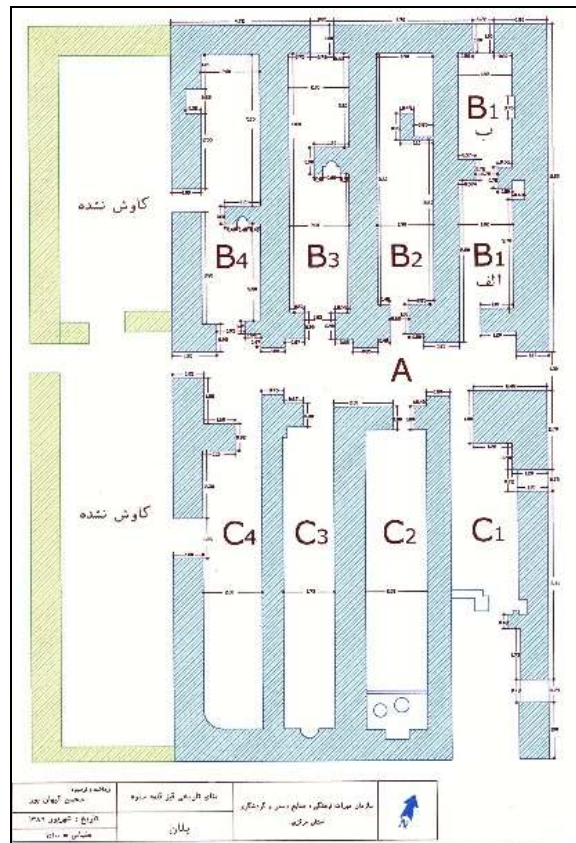

تصویر ۵: عناصر معماری قلعه در عکس هوایی (عکس از اسماعیل شراهی)

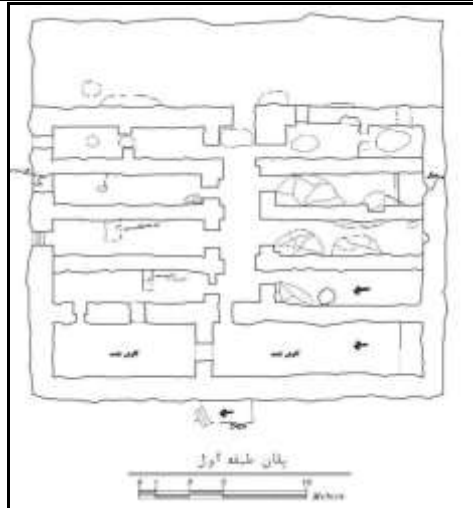
۳. کاوش‌ها و پیگردی‌های باستان‌شناسی

علی‌رغم تمامی بررسی‌هایی که درباره قلعه دختر صورت گرفته، تا قبل از سال ۱۳۸۶ در این بنا یا پیرامون آن کاوش علمی باستان‌شناسی صورت نگرفته بود. هرچند آقای ذکائی ساوجی در مقاله‌ای بنام «مختصری درباره سابقه تاریخی و معماری بنای قلعه دختر ساوه» مدعی بررسی، کاوش و کشف سفال‌های دوره ساسانی توسط آقای پاول ویلیام رابرتز، باستان‌شناس و استاد گروه شرق‌شناسی دانشگاه تورنتو کانادا شده است، ولی فردی با هویت نامبرده و بعنوان باستان‌شناس که به انجام کاوش در آن قلعه و کشف سفال پرداخته باشد، وجود خارجی ندارد. آقای هوشنگ عظیم‌زاده هم در بررسی خود در سال ۱۳۵۲ به بررسی قلعه پرداخته و بدون ارائه مستندات از جمله داده‌های باستان‌شناسی، قلعه دختر را مربوط به دوره ساسانی دانسته است (عظیم‌زاده، ۱۳۵۲). به همان نسبت و لفرام کلایس هم به یک مستند سازی اولیه بسنده کرده و بدون ارائه شواهد باستان‌شناسی و پیش کشیدن بحثی درباره چرایی، قلعه پیش‌گفته را به اسماعیلیان منتسب ساخته است (کلایس، ۱۹۷۱). در سال ۱۳۸۶، کاوشی در بخش شاه‌نشین قلعه انجام گرفت و در آن ۹ فضا مورد کاوش واقع شد (شراهی، ۱۳۸۶). اولین گام قبل از انجام کاوش، بررسی باستان‌شناسی و شناخت محوطه‌های اطراف قلعه به هدف آگاهی از نحوه پراکندگی استقرارها و ارتباط احتمالی آنها با دوره‌های سکونت قلعه و پیگردی

درخصوص ساختارهای مرتبط با بنا در پایه، دامنه‌ها یا ستیغ ارتفاعات اطراف، لحاظ گردید. با بررسی‌های انجام شده در محیط پیرامون قلعه تا شعاع ۳ کیلومتر، ۷ محوطه شناسائی شده که بغیر از یک محوطه مربوط دوره مفرغ و آهن که در شمال شرق قلعه دختر و در حاشیه رودخانه قره‌چای قرار گرفته و در محل بنام **جن تپه** (Jen tape) خوانده می‌شد، باقی مربوط به سده‌های ۵ تا ۷ ه.ق بود. فضاهای پیگردی شده در سال ۱۳۸۶، بالاترین سطح شاه‌نشین قلعه را تشکیل می‌داد و شامل یک راهرو و اتاق‌هایی مستطیل شکل با ورودی‌هایی است که به راهرو پیشگفته باز می‌شد. راهرو با حرف A و سایر فضاها به ترتیب از B1 تا C4 نامگذاری شد (نقشه ۲). از طبقه زیرین هم تنها اتاقی در زیر C4 مورد پیگردی واقع شد. اتاق‌های شمال راهرو به نسبت اتاق‌های جنوب راهرو سالم‌تر باقی مانده و از کلیت این فضاها دیوارها و حتی پطاق‌ها و بخصوص پایه تویزه‌ها باقی مانده است (تصویر ۶). اما فضاهای جنوب راهرو دچار تخریب بیشتر شده و تنها از این اتاق‌ها پایه دیوارها تا ارتفاع ۱/۵ متر قابل بررسی است. آنچه در این کاوش قابل توجه بود این که اتاق‌های شمال راهرو، بعد از دوره سلجوقی، اندک زمانی دوره صفوی هم استفاده شده، ولی اتاق‌های جنوب راهرو صرفاً در دوره سلجوقی مورد استفاده قرار گرفته و دو طبقه هستند. در اتاق‌های شمال راهرو پیش بخاری‌هایی نعل اسب شکلی در میان هریک از اتاق‌ها تعبیه شده است که نمونه‌هایی از این پیش بخاری‌ها در قلعه الموت نیز در لایه فوقانی مربوط به دوره صفوی قابل بررسی است. در انتهای فضای C2 در جنوب راهرو که با استفاده از تیغه آجری به دو قسمت تقسیم شده بود، بقایای دو تنور گرد به دست آمد که پراکندگی زیاد خاکستر و فراوانی پوست گردو در اطراف آن‌ها، قابل توجه بود (تصویر ۷). نکته قابل تامل در ارتباط با اتاق‌های جنوب راهرو کوچکی فضاها بدلیل وجود صخره‌ها و تقلیل ابعاد فضاها بواسطه وجود آن صخره‌هاست (نقشه ۳)، ضمن آنکه پنهان کردن اتاق‌های طبقه زیرین از انظار و پرکردن آن‌ها با نخاله‌ای از خاک و لاشه سنگ پس از ترک فضاها، موردی قابل تامل بود. داده‌های فرهنگی بدست آمده از پیگردی در فضاها مربوط به دو دوره سلجوقی و صفوی است. البته داده‌های دوره صفوی بیشتر محدود به چند قطعه سفال بود که از فضاهای شمال راهرو بدست آمد و این در حالی است که داده‌های فرهنگی فضاهای جنوبی در هر دو طبقه کاملاً بر جا و بروی کف آجر فرش فضاها و یا در اطراف تنورهای یاد شده بدست آمده و صرفاً مربوط به دوره سلجوقی می‌باشند. داده‌های بدست آمده از پیگردی قلعه شامل ظروف سفالی بدون لعاب، قطعات سفال بدون لعاب و لعاب‌دار، قطعات شیشه، چند قطعه گچی، چند نمونه فلز و دست‌افزارهای سنگی بود که در راهرو و سایر فضاها کشف و مورد بررسی گرفته‌اند.

نقشه ۲: پلان فضاهای کاش شده در سال ۱۳۸۶ (تهیه کننده: اسامی شراهی) تصویر ع: چشم انداز کلی فضاهای کاش شده در سال ۱۳۸۶ (عکس از اسامی شراهی)

تصویر ۷: تنورهای بدست آمده در کاوش فضای C2 (عکس از اسماعیل شراهی) نقشه ۳: نقشه وضع موجود طبقه بالائی شاه‌نشین (تهیه کننده: اسماعیل شراهی)

نمونه سفالهای بدست آمده از فضاهای پیگردی شده شامل ظروف سفالی بدون لعاب و قطعاتی لعابدار و بدون لعاب از لبه، بدنه، گلویی و کف ظروفی از قبیل خمره‌های متوسط ذخیره‌ای، سبو، پیاله، بشقاب، آبخوری و صراحی بود که با تزئینات مختلف تزئین شده بودند. در میان این نمونه‌ها دو آبخوری با پوشش گلی نخودی که یکی از آن‌ها دو سوراخ در زیر شکم و بالای کف داشت، در نوع خود قابل بررسی است (تصاویر ۸ و ۹). قالب نمونه‌های بدون لعاب با نقش افزوده انگشتی، نقوش کنده خوشه گندمی، خطوط موج، ردیف خطوط افقی بر روی بدنه یا گلویی و نقوش قالب زده گیاهی و انسانی تزئین شده‌اند. سفالهای لعابدار به نسبت سفالهای بدون لعاب، از تنوع بیشتری به لحاظ نقش و رنگ برخوردارند.

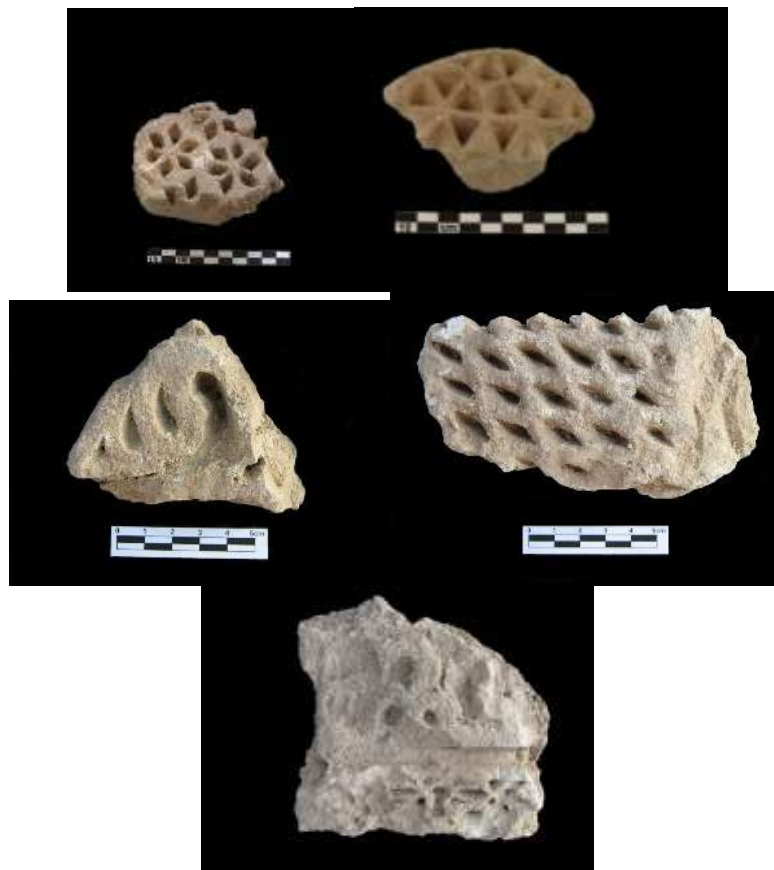
این قطعات به چند دسته تقسیم می‌شوند:

- قطعات دارای لعاب یک‌رنگ فیروزه‌ای، سبز و قهوه‌ای رنگ در سطح داخلی و بیرونی (تصاویر ۱۰ و ۱۱).
- قطعاتی دارای نقش کنده زیر لعاب (گونه اسگرافیاتو).
- قطعاتی دارای نقوش هندسی، گیاهی و حیوانی سبز و آبی رنگ زیر لعاب سفید.
- قطعاتی دارای خمیره شیشه و نقوش آبی رنگ گیاهی زیر لعاب سفید.

تصاویر ۸ تا ۱۱: دو آبخوری بدون لعاب و قطعاتی با لعاب تکرنگ و نقش کنده زیر لعاب (عکس از اسماعیل شراهی) در مجموع در کنار سفالینه‌ها و قطعات سفال، سه شی کوچک مفرغی یکی با کاربری بیشتر و دو تایی دیگر شی گلوله‌ای شکل با زائده‌های بیرون زده و نیز قطعات گچی بدست آمد که بیشتر با آژده‌های موجود در لچکی محراب‌های دوره سلجوقی مسجد جامع ساوه شباهت دارند (تقوی، ۱۳۹۷: ۱۱؛ برخوردار نائینی و دیگران، ۱۳۸۶: ۱۱۷) (تصاویر ۱۲ تا ۱۵). زیباترین این نمونه‌ها به

نظر بخشی از یک کتیبه گلدار شبیه به گچبری محراب‌های مسجد جامع ساوه دوره سلجوقی است (تصویر ۱۶).

تصاویر ۱۲ تا ۱۶: قطعات گچبری بدست آمده از کاوش قلعه دختر (عکس از اسماعیل شراهی)

۴. معماری قلعه

به طور قطع بررسی معماری موجود قلعه و فضاهای نمایان شده طی پیگردی سال ۱۳۸۶ و مرمت‌های سال ۱۳۹۰، به فهم از شناخت زمان اولیه شکل‌گیری قلعه و ارائه پیشنهاداتی در تعیین کارکرد بنا کمک می‌کند. با مرور تاریخ معماری تدافعی ایران از قرن‌های پیش از اسلام تا دوران اسلامی، می‌توان استحکامات دفاعی و تاریخی بر جای مانده را به انواع مختلف: غارها و پناهگاه‌های سنگی، قلاع (با تنوع گسترده‌ای از نظر ساخت، معماری، عملکرد و...)، استحکامات دفاعی شهری و روستایی به صورت برج و بارو و خندق و دروازه و استحکامات دفاعی منطقه‌ای که شامل دیوارکشی‌های گسترده، مسدود کردن تنگه‌ها و حفر خندق می‌باشد، تقسیم بندی کرد (ملازاده، ۱۳۸۵: ۱۶). دژهای سرزمین ایران نسبت به وضع طبیعی محل و مصالح موجود در آنجا به اشکال مختلف ساخته شده‌اند. این نوع استحکامات را می‌توان به دو

دسته دژهای جلگه‌ای و کوهستانی تقسیم کرد (ستوده، ۱۳۴۵: ۱۴). با بررسی قلعه‌های کوهستانی در ایران، می‌توان به وجه اشتراکاتی در بین آنها دست یافت. قلاع کوهستانی یافت شده از دوره ساسانی تا قلعه‌های اسلامی مورد استفاده تا قرون متأخر همگی ویژگی‌های ساختاری و کارکردی مشترکی دارند. از دلایل مهم شکل‌گیری قلعه‌های کوهستانی استفاده از عامل طبیعی برای دفاع و جلوگیری از حملات و غلبه بر دشمن می‌باشد. یکی از ویژگی‌های مهم قلعه‌های کوهستانی مقاومت هرچه بیشتر در مقابل دشمن با استفاده از نیرو و امکانات کمتر است. در قلاع کوهستانی طرح و نقشه‌ای منظم و هندسی دیده نمی‌شود زیرا که نقشه‌ها متناسب با سطح صخره‌ای که بر روی آن ساخته شده‌اند، شکل می‌گیرند. به غیر از نقاطی که در فضاسازی از بستر صخره‌ها استفاده می‌شود، در باقی موارد بکارگیری مصالح سنگی (به جهت فراوانی سنگ در کوهستان) من الجمله سنگ لاشه، قلوه‌سنگ و سنگ تراشیده و فرم گرفته و در مواردی آجر و خشت به همراه ملات ساروج، گل، آهک و بخصوص گچ نیم کوب رایج است. در پوشش فضاها از سقف تیرپوش، گنبد و طاق و تویزه استفاده شده است. قسمت‌هایی را که امکان نفوذ دشمن وجود داشت برج و بارو فرا می‌گرفت. برج‌ها در فواصل نامنظم و راه‌های ورودی و خروجی قلعه تا حد امکان برای اختفاء پوشیده می‌گردید. برای تأمین آب نیز بیشتر حوض انبارها و حوضچه‌های ذخیره آب باران و یا مسیری برای آوردن آب از چشمه‌ها و رودخانه نزدیک قلعه طراحی می‌شده است. بعضاً محل استقرار، نزدیکی به مجتمع زیستی، شبکه‌های دسترسی از جمله عوامل مؤثر بر وضعیت تدافعی قلاع کوهستانی هستند. قلعه دختر ساوه با قرارگیری بر قله‌ای منفرد (کوه سنگی دارای شیب زیاد) در رشته کوه هندس یا ایندس، مشرف بر دشت ساوه و راه‌های ارتباطی آن با همدان و ایران مرکزی و در ارتباط و کنترل یک کانون جمعیتی بنام ساوه شکل گرفته و ارتباط تنگاتنگ با سایر مراکز پیرامون چون تفرش، آوه و قم دارد. این قلعه به لحاظ سبک معماری به تبعیت از سایر قلعه‌های دفاعی ایران، بر اساس بستر صخره‌ای و شیب یک کوه تک شکل گرفته و طوری طراحی شده تا دسترسی به مهمترین بخش آن که شاه‌نشین یا ارگ شناخته می‌شود با استفاده از برج و باروهای چندگانه، بستن منافذ و شکاف‌ها به هر طریق، غیر ممکن گردد. متأسفانه علی‌رغم تمامی مطالعاتی که تاکنون در خصوص شناخت، معرفی یا دلایل شکل‌گیری قلعه‌های اسماعیلیه در البرز، قهستان، اصفهان و یا ارجان صورت گرفته تاکنون بغیر از اندک تعمقی که پیترو ویلی در بررسی‌های پراکنده خود بروی قلعه‌های اسماعیلیه البرز و قهستان انجام داد، هیچ‌کس از منظر مطالعات معماری به خصوصیات عمومی یا وجه تمایزات قلعه‌های اسماعیلیه نسبت به قلعه‌های سده‌های قدیم‌تر یا جدیدتر نه در ایران بلکه در یک جغرافیای خاص نیز نپرداخته است. ولفرام کلایس هم از این قافله عقب‌نمانده و در مقاله‌ای که به معرفی قلعه دختر پرداخت، قلعه دختر را یک قلعه مربوط به فرقه اسماعیلیه معرفی کرده، ولی

دلایل آنرا بیان نکرده است. بطور قطع بخش عمده‌ای از مهارت‌های ایرانیان در ساخت قلعه‌های کوهستانی به عنوان یک تجربه به فرقه اسماعیلیه که یکی از مهمترین و با شکوه‌ترین قلعه‌ها را بر فراز کوه‌های البرز، منطقه قهستان، کوه‌های پراکنده ایران مرکزی و ارجان بنا کرده، انتقال یافته است. هر چند آنان قلعه‌های بسیاری چون الموت یا لمبسر را که از سده‌های گذشته باقی مانده بود را مرمت کرده و تا اندازه‌ای در ساخت قلعه‌ها اهتمام ورزیدند که عطاءالملک جوینی می‌گوید: «حسن از قلاع آن چه میسر می‌شد به دست می‌آورد و هر کجا سنگی می‌یافت که بنا را می‌شایست، بر آن جا قلعه‌ای بنیاد می‌نهاد.» (جوینی، ۱۳۷۰: ۳/۱۹۸). بطور قطع غیر قابل دسترس بودن یکی از مزیت‌هایی بود که قلاع اسماعیلی می‌بایست داشته باشند، بدین روی اکثر این قلعه‌ها در نواحی کوهستانی بود (هاجسن، ۱۳۶۱: ۹۹). در این میان پیتر ویلی ویزگی‌ای برای قلعه‌های اسماعیلیه در مقایسه با قلعه سایر ممالک بیان می‌دارد که دقیقاً توصیفی از قلعه دختر و بسیاری از قلاع اسماعیلیه ایران است: «تصور و ایده طرح و نقش استراتژیکی یک قلعه از دیدگاه اسماعیلیان مبتنی بر ساختن یک ارگ بزرگ بر یک برآمدگی طبیعی یا ساخته دست انسان نبود. این تصور از آن صلیبیان بود و ریشه آن دراصل به قلاع نورمانها می‌رسید. اسماعیلیان به عوض آن، هر جا که امکان داشت قلعه‌هایشان را بر تارک صخره‌ای بزرگ یا کوهی می‌ساختند و استحکامات دفاعی را به بخشهای متکی بر خود تقسیم می‌کردند که به ارگ در بالای قله ختم می‌شد.» (ویلی، ۱۳۸۶: ۱۳۹). او در جای دیگر اسماعیلیان را صاحب سبک می‌داند و در این باب می‌آورد: «سبکی که اسماعیلیان در معماری نظامی به کار می‌بردند، می‌توان گفت که کاملاً پیشرفته‌تر از سبک نورمانها در همین زمان بود. اسماعیلیان به خوبی می‌دانستند چگونه قلعه‌ای بسیار مستحکم بسازند که بتواند در برابر محاصره طولانی مقاومت کند و حمله بدان بسیار دشوار باشد. اسماعیلیان به ارزش دو یا سه دیوار یا باروی حفاظ واقف بودند و می‌دانستند برج‌ها را چگونه تقویت کنند و دروازه‌ها را چگونه باید ساخت. آنها همچنین از مفهوم نظامی جدید دفاع عمقی و آتش پشتیبان آگاه بودند» (همو، ۱۴۱). تلاش برای ایجاد یک ارگ مرکزی یا شاه‌نشین و رعایت ساختار طبقاتی در معماری برخی دژها این امکان را فراهم آورده تا اسماعیلیان بتوانند به خوبی عمل دفاع از قلعه را به انجام رسانده و سلسله مراتب اداری و تشکیلاتی را در یک دژ نظامی رعایت نمایند. در این شیوه، تمامی تاسیسات قلعه از جمله برج و باروها، پلکان‌ها و... برای حفاظت ارگ (شاه‌نشین) ساخته شده و به نظر این ویژگی اصلی قلاع اسماعیلیه است که در قلعه‌های ناحیه قهستان چون قلعه کوه قاین (سلطانی، ۱۳۸۷: ۷۹)، قلعه استوناوند (ستوده، منوچهر؛ مهریار، محمد و کبیری، احمد، ۱۳۶۷: ۱۰۸-۱۲۰)، قلعه کوه زردان زیرکوه (محمودی نسب، علی اصغر؛ مهرآفرین، رضا و فرجامی، محمد، ۱۳۹۸: ۷۹)، قلعه لمبسر و قلعه‌های واقع در مرکز ایران چون قزقلعه قم، قلعه وشاق نطنز، قلعه خان‌لنجان و... دیده می‌شود. در این ارگ یا شاه‌نشین انواع

فضاها مانند فضاهای نشیمن، اتاق‌هایی با کاربری مذهبی چون مساجد، فضاهای آموزشی، حوض‌انبارها و... پیش‌بینی می‌شد. بهره‌گیری از حوض‌انبارها به تعداد زیاد برای تامین و ذخیره آب نیز در قلعه‌های اسماعیلیه قابل توجه است، بخصوص در مناطق خشک چون قم و قهستان بعضاً تعداد این اینگونه فضاها بصورت آزاد و یا دارای پوشش بالا می‌رفت، چراکه عدم وجود چشمه یا منابع آب دائمی باعث رو آوردن به کندن در دل زمین و ایزوله کردن دیواره حوض انبارها با استفاده ساروج یا گل آهک می‌شد. در بعضی مناطق تعداد این حوض‌انبارها از برخی فضاهای مسکونی بیشتر بود. این حوض‌انبارها در کنار فضاهای مسکونی بخصوص در بلندترین نقطه قلعه با کندن در دل زمین و جلوگیری از هدر رفت آب با کشیدن چند لایه گل آهک یا ساروج با عمق‌های متفاوت شکل می‌گرفت و این امکان را برای ذخیره کردن آب در ایام سال فراهم می‌آورد. با این وجود، علی‌رغم برخورداری این قلعه از ویژگی‌هایی عمومی که برای قلاع اسماعیلیه در ایران بدان اشاره شد، عناصر معماری برجای مانده از بنا نیز حداقل دوره سلجوقی را بعنوان دوره اولیه شکل‌گیری بنا پیشنهاد می‌دارد. بر اساس شواهد، شاه‌نشین قلعه بعنوان بالاترین نقطه بنا، از هسته اولیه و اضافات بدان تشکیل شده است. با تکیه بر نشانه‌های موجود، هسته اولیه شاه‌نشین قلعه شامل یک راهرو و هشت اتاق در طبقه فوقانی و حداقل سه اتاق در طبقه زیرین بوده که در همان دوره (سلجوقی) فضاهایی به شرق و غرب آن فضاها درست در راستا و به موازات هسته اولیه، اضافه شده است (تصویر ۱۷). مهمترین شاهد، اندودهای گچی قطوری است که برنامه‌ی هسته اولیه کشیده شده و در بخش‌هایی که میان هسته اصلی و بخش‌های الحاقی شکافی ایجاد شده، آن اندود گچی بیرون زده است. مهم‌ترین الحاق به هسته اولیه، فضاهای دو طبقه بین گوشه جنوبی و غربی و دیگری ورودی شمالی و فضاهای یک طبقه هم‌راستا با شاه‌نشین در محور شمال به شرق است که مهم‌ترین و زیباترین عنصر در نمای متقارن آن بصورت ۸ طاق نمای آجری زیبا با قوس جناغی شاخ‌بزی اجرا شده است (تصویر ۱۸). ورودی شمالی شاه‌نشین که در میان چند طاق نمای پیش‌گفته اجرا شده، دارای قوس جناغی و اجرای آجرکاری خفته راسته است و در نوع خود زیباترین آجرکاری در بنای قلعه دختر بحساب می‌آید (تصویر ۱۹). سوای از اجرای طاق‌نماها و اجرای آجرکاری خفته راسته، باقی شواهد و مستندات باقی مانده از معماری قلعه نیز حکایت از ساخت و بهره‌گیری از این قلعه در قرون میانی دوره اسلامی دارد. پوشش هسته اولیه فضاهای شاه‌نشین در طبقه بالا طاق و چشمه و در طبقه زیرین طاق‌های گهواره‌ای (آهنگ) است که با چفد بیزکند (هلوچین‌کند) با استفاده از لاشه سنگ و ملات گچ نیم کوب اجرا شده است (تصویر ۲۰). شالوده قلعه و طاق‌های آهنگ اجرا شده در فضاها از سنگ و ملات گچ نیم کوب ساخته شده و استفاده از مصالح آجر در اجرای تویزه‌ها و چشمه‌ها و بعضاً در مرمت بخش‌های فروریخته کاربرد داشته است. امروزه در بخش‌هایی از بنا بخصوص فضاهای شاه‌نشین پایه

تویزه‌ها باقی است و این خود نشان از اجرای پوشش به سبک متفاوت از طاق‌های آهنگ طبقه زیرین دارد (تصویر ۲۱). نشانه‌ای از استفاده از این نوع طاق‌ها (طاق و تویزه) در فضای تعبیه شده در پلکان شمالی قلعه ملموس‌تر است. همانطوریکه که پیشتر اشاره شده یکی از مهمترین عناصر معماری قلعه، رشته پلکانی است که از گوشه شمالی قلعه از دره‌ای که آب چشمه‌ها در فصول مختلف سال از آن عبور می‌کند شروع و پس از رسیدن به وروی شمالی به شاه نشین قلعه می‌رسد. بخش‌هایی از این رشته پلکان تا رسیدن به شاه نشین کاملا سرپوشیده و دارای طاق گهواره‌ای و در میانه راه چند توقف‌گاه است که سالمترین آن‌ها یک اتاق مستطیل است که با پوشش طاق و چشمه (طاق و تویزه) پوشش یافته است (تصویر ۲۲). این رشته پلکان کاملا متصل به برج و باروهای قلعه و در پیوند با آن‌هاست و این خود نشان از شکل‌گیری استحکامات قلعه و رشته پلکان در یک دوره دارد. بهره‌گیری از طاق و چشمه‌ها و بخصوص چپپله‌های (لاپوش)^(۲) آجری میان تویزه‌ها در برخی فضاها تنها در دوره اسلامی رایج بوده و کاربرد آن در ارتباط با معماری ایرانی از قرون میانی اسلامی تا عصر حاضر قابل بررسی است (پیرنیا، ۱۳۷۴: ۵۷؛ زمرشیدی، ۱۳۸۹: ۸۷). استفاده از طاق‌های مازهدار بخصوص طاق آهنگ در بنا نیز در معماری ایران برای پوشاندن فضاهای کشیده و دراز مانند راهروها همواره بعنوان بهترین پوشش رایج بوده و بهترین نمونه استفاده از آن برای پوشش فضاهای طبقه زیرین هسته اولیه قلعه قابل مشاهده است. یکی از زیباترین این نمونه‌ها بر بالای یک آب انبار مسقف زده شده و شیوه اجرای آن به گونه‌ای است که یک پایه طاق بروی صخره طبیعی و پایه دیگر آن بروی دیوار ساخته شده با سنگ و گچ، استوار گردیده است. به لحاظ ریخت شناسی، بنائی در قالب قلعه و... که جزئیات معماری آن، کامل شبیه به قلعه دختر باشد در میان قلعه‌های کوهستانی البرز، قومس، قهستان و ارجان تاکنون شناسائی نشده است. تنها شواهدی از اجرای طاق‌نماهای این بنا در نمای جنوب غربی قلعه الموت و نمونه‌ای از اتاق‌های شاه‌نشین قلعه دختر، در کاوش‌های قلعه لمبسر در سال ۱۳۹۰ شناسائی شده است (تصاویر ۲۳ و ۲۴).

تصویر ۱۷: هسته اولیه بنادر دوره سلجوقی (عکس از اسماعیل شراهی) تصویر ۱۸: طاق‌نماهای اجرا شده در نمای اصلی قلعه دختر (عکس از اسماعیل شراهی)

تصاویر ۱۹، ۲۰، ۲۱ و ۲۲: اجرای قوس جناقی و اجرکاری خفته راسته در درگاه غربی شاه نشین. نحوه اجرای طاق بیز (گهواره‌ای) در فضاهای زیرین شاه‌نشین. پایه تویزه باقی مانده دریکی از فضاهای زیرین شاه‌نشین. اجرای طاق و چشمه و طاق لاپوش اتاقدک واقع در راه پله شمالی (عکس از نگارندگان)

تصویر ۲۳: نمای جنوب غرب الموت و بقایای طاق‌نماهای آن (عکس از حمیده چوبک) تصویر ۲۴: اتاق‌های بدست آمده طی کاوش‌های قلعه لمبسر (عکس از حمیده چوبک)

۵. بازخوانی کارکرد قلعه دختر در ایران مرکزی بر اساس شواهد و مدارک موجود

در ارتباط با بنای قلعه دختر و کارکرد آن می‌توان از منابع و متون تاریخی و شواهد و عناصر قابل مطالعه مرتبط با کارکرد قلعه در بستر جغرافیای تاریخی - طبیعی ساوه بهره جست. این بازخوانی از یکسو بر کارکرد بنا بعنوان یک نیایشگاه پیش از اسلام با ارتباط دادن آن به عناصر و پدیده‌های محیطی و شواهد موجود در قلعه و از سوئی دیگر بر بررسی استفاده از قلعه در دوره سلجوقی و همزمان با دوره فعالیت اسماعیلیان در منطقه با بهره‌گیری از متون تاریخی، استوار است. یکی از کارکردهائی که برای این بنا پیشنهاد شده است نیایشگاه ناهید یا آناهیتا الهه آب‌های روان و آتشکده‌ای بنام خوزان است (ذکائی ساوجی، ۲/۱۳۷۴: ۵۲۳-۵۴۰؛ همو، ۱۳۷۵: ۱۹۵). این کارکرد با توجه به نام اثر و ارتباط آن با دختر و الهه مونث، مرتبط دانستن بنا با دریاچه خشکیده ساوه، مورد توجه قرار دادن وجه تسمیه آوه و ساوه با آب، نظر آقای مرتضی ذکائی ساوجی مبنی بر وجود محرابی در جنوب غرب قلعه و رو به دشت ساوه و اشاره مولف تاریخ قم به وجود آتشکده ای بنام خوزان در حدود ساوه پیش کشیده شده و مورد مطالعه قرار گرفته است. در ایران بناهایی زیادی بنام قلعه دختر، قزقلعه‌سی، قزلارقلعه‌سی، قزکوری‌سی وجود دارد که همگی با دختر و قز یا قیز پیونده خورده‌اند. این بناها بواسطه ارتباط داشتن با دختر یا قز، عموماً به آناهیتا یا ناهید؛ الهه آب‌های روان منسوب می‌باشند. ارتباط اولیه بنای قلعه دختر به پرستشگاه ناهید نیز می‌تواند از این تفکر و استناد به نظر برخی پژوهشگران مبنی بر انتساب بناهایی با این گونه نام‌ها، به الهه ناهید یا آناهیتا نشأت گرفته باشد. ابراهیم پاریزی در این باره می‌آورد: «ابنیه موسوم به دختر در ایران همان بناهای منسوب به ناهید و ایشتر است» (باستانی پاریزی، ۱۳۶۸: ۲۰۳). همو قرار گرفتن قلعه‌های دختر را بر بالای کوه‌ها و نقاط صعب العبور، نشانه تقدس، تعلق اثر به دوره ساسانی و بواسطه قرار گرفتن بر فراز بلندی‌ها، نماد معابد ناهید می‌داند (همان، ۲۳۵-۲۵۴). از طرفی منابع تاریخی دوره اسلامی اشاره‌ای به خشک شدن دریاچه، بحیره یا دریائک ساوه در زمان تولد حضرت محمد (ص) داشته‌اند (حموی، ۱۴۱۰ق: ۲۰۱؛ قزوینی، ۱۳۶۶: ۱۵۶). وجود این دریاچه هم دلیلی بر ساخته شدن بنای قلعه دختر در دوره ساسانی فرض شده است. دور نیست اگر گفته شود یکی از معابد ناهید و آب در روزگار پیش از اسلام همین قزقلعه یا قلعه دختر ساوه بوده که مشرف بر دریاچه ساوه ساخته شده است (ذکائی ساوجی، ۱۳۷۵: ۲۰۳-۲۰۴).^(۳) همچنین برخی مکان‌ها چون ساوه (سه آبه) و آوه (آبه) که از روزگاران کهن با آب و آبادانی که مهمترین عامل برای توجه به ایجاد معبد آناهیتا در جای جای ایران بوده، نیز مورد توجه قرار گرفته است. در این باره، اشاره محمد بن حسن قمی در تاریخ قم به آبه و موضع آن قابل توجه است. قمی می‌نویسد: «... آبه را از بعضی متقدمان حکایت است که آبه دریا یکی بوده است یکی از پادشاهان عجم اتفاقاً که بر آن بگذشت در جوانب آن دریاچه صیدکردن خوش یافت بفرمود تا آن آب را بگشادند ... و

برقی از بعضی روایات عجم حکایت کند که اول موضعی که از مواضع و رساتیق ساوه و حوالی آن بنا نهادند آبه بود و بیب بن جودرز آن را بنا کرده و سبب بنای آن بود که کیخسرو بدانجا رسید و آن دریاچه بود و در موضع و جای آبه آبی پاکیزه و صافی بود بدان آب فرود آمد و بزبان عجم گفت که بدین آب سالی افا استی یعنی این آب محتاجست بسایه و بنایی و عمارتی پس آبه را بقول کیخسرو که گفت آب آبه نام کردند و گویند که بیب بن جودرز از کیخسرو خواست که بدانجا عمارتی کند و بنایی کیخسرو او را دستوری داد پس بیب قریه آبه را بنا کرد باذن و اجازت کیخسرو و گویند که چون [؟] جودرز در صحبت کیخسرو از بلاد ترک باز گردید در صحرائی بلند از [؟] مواضع قم فرود آمد و بدان صحرا هیچ عمارتی و بنایی نبود ... «(قمی، ۱۳۶۱: ۷۹-۸۰). مقصود قمی این است که «آوه=آبه» به معنای «برآب نهاده شده» می‌باشد (ذکائی ساوجی، ۱۳۷۵: ۱۹۳-۱۹۴). ذکائی ساوجی در بررسی‌های خود در قلعه دختر از محرابی یاد کرده و آن را که در طبقه بالائی قلعه قرار داشته رو به دشت ساوه و برخلاف جهت مسلمین دانسته است. ایشان مستند به وجود همین محراب، تعلق این بنا به آناهیتا را دور از نظر ندانسته است. در جای دیگر همین پژوهشگر با اشاره به تاریخ قم که در آن به ساخت آتشکده‌ای در موضع موسوم به «خوزان» و بر بالای کوهی مشرف بر ساوه یاد کرده (همو، ۸۲-۸۳)، مکان قلعه دختر را مکان آتشکده خوزان نیز پیشنهاد داده است (ذکائی ساوجی، ۱۳۷۴: ۲/۵۳۶).^(۴)

سواى از تکیه بر کارکرد قبل از اسلام بنا بعنوان نیایشگاه ناهید یا آتشکده خوزان، یکی از مهمترین عوامل در تعیین کارکرد قلعه دختر مدافه در متون تاریخی، بررسی رخدادهای اجتماعی و سیاسی منطقه در دوره سلجوقی و بررسی کارکرد آن در ارتباط با سایر قلعه‌ها، در بستر جغرافیای تاریخی منطقه در دوره سلجوقی و بازه زمانی همزمان با اسماعیلیه است. مشخصاً علی‌رغم اهمیت قلعه دختر در بستر جغرافیایی ساوه، هیچ متن تاریخی به این بنا، کارکرد آن و نقش آن در تحولات مذهبی، سیاسی و اجتماعی منطقه ساوه اشاره‌ای ننموده است. پیگردی‌های باستان‌شناسی بطور مشخص استفاده از قلعه بعنوان یک قلعه نظامی در دوره سلجوقی را صحنه می‌گذارد. با این وجود استفاده از این قلعه توسط فرقه اسماعیلیه در سده‌های ۵ تا ۷ه. ق جای تأمل دارد و به نظر شناخت ارتباط آن با اسماعیلیه از رهگذر مطالعات اجتماعی-مذهبی، ضرورت‌های شکل‌گیری قلعه و از همه مهمتر نقش کلیدی آن در ارتباط با سایر قلعه‌های پیرامون در منطقه، امکانپذیر است.

ساوه در مسیر راه بزرگ خراسان و راه حجاج و عتبات قرار داشته و یکی از تاثیرگذارترین شهرهای ایران در دوره اسلامی بوده است (ابن حوقل، ۱۳۴۵: ۱۰۲؛ حدودالعالم، ۱۳۴۰: ۱۴۲). شهر ساوه برای سلجوقیان مورد توجه و اهمیت بوده و به همین دلیل به همراه دیگر شهرهای ایالات جبال و ولایات خزری و گاهی فقط به انضمام ری به حاکم یا یکی از فرزندان سلطان

تفویض می‌شد. در این دوره رخداد‌های تاریخی بسیاری در این شهر اتفاق افتاده است، به طور مثال سپاه آرایبی قتلش در برابر آلب ارسلان برادرزاده خویش (حسینی، ۱۳۸۰: ۶۶) یا سپاه آرایبی محمود بن محمدملکشاه علیه سلطان سنجر سلجوقی در ساوه انجام شد (همان: ۱۲۱). در کتیبه منار مسجد جامع دوره سلجوقی (۵۰۴ ق) این شهر، نام محمد ملکشاه و خلیفه عباسی؛ المستظهر بالله در کنار هم آمده (فراهانی، ابوالفضل و قوچانی، عبدالله، ۱۳۸۰: ۶۷-۶۴) و این خود نشان از جایگاه ویژه این شهر و به نوعی هماهنگی و متابعت حاکمان محلی از سلاطین سلجوقی و خلفای عباسی دارد.

منابع تاریخی از فعالیت اسماعیلیان در ساوه در دوره سلجوقی سخن رانده و از یاری حاکمان سنی مذهب ساوه برای از میان بردن اسماعیلیان الموت حکایت کرده‌اند. ابن اثیر در تاریخ الکامل به شرح اولین حرکت باطنیان در ساوه می‌پردازد. وی در این مورد بیان می‌دارد: «نخستین بار که احوال آنها دانسته است، یعنی دعوتی که شهرت (بدعوت) باطنیه و اسماعیلیه پیدا کرد در روزگار سلطان ملکشاه بود، چندانکه در آن هنگام هیچ‌ده تن از آنان گرد هم آمدند و نماز عید را در ساوه بجای آوردند، شحنة آنجا آنان را شناخت و گرفت و زندانی کرد و سپس سوالهایی از ایشان کرد و آزادشان نمود. این نخستین اجتماع آنها بود...» (ابن اثیر، ۱۳۶۸، ج ۱۷: ۲۷۸).

حاکمان دوره سلجوقی ساوه چون انوشنگین شیرگیر بارها به الموت لشکر کشید. در تاریخ جهانگشا، جوینی به یکی از این لشکرکشی‌ها اشاره کرده است: «محمد تپر (۵۰۵ ه.ق) انوشنگین شیرگیر حاکم ساوه و آوه را به گرفتن الموت فرستاد زیرا که انوشنگین قلاع چندی را در ناحیه قزوین و دیلم فتح کرده بود. وی الموت را محاصره کرد که خبر مرگ سلطان رسید، در نتیجه سپاه پراکنده شد و ذخائر و بینه سپاه به دست اسماعیلیان افتاد.» (جوینی، ۲/۱۳۷۰: ۶۸۱-۶۷۰). بنداری اصفهانی و قزوینی رازی اشاره ای به محمد بن ماهیار بعنوان حاکم ساوه کرده و داستان کشتن ده تن از اسماعیلیان در شهر ساوه بدستور او را آورده‌اند: «در زمان محمدبن محمود بن ملکشاه شهر ساوه از سال ۵۴۵-۵۵۵ ه.ق به رئیس محمدبن ماهیار واگذار گردید» (بنداری اصفهانی، ۱۳۱۸: ۲۹۴). «...محمد پیلور ساوی که بسر میدان دکان داشتی پیر مردی نود ساله بود که رئیس محمد ماهیار که رئیس ساوه بود ده ملحد قُح را از خانه این پیلور بدرآورد و هلاک کرد...» (قزوینی رازی، ۱۳۵۸: ۱۲۹).

از طرفی ساوه یکی از مراکز اهل تسنن بوده است (رک به: قزوینی، ۱۳۷۳: ۴۵۶؛ مستوفی، ۱۳۶۲: ۶۸) و در میان شهرها و مناطق شیعه نشین چون آوه، قم، تفرش، ری و خرقان قرار داشته است. منابع به منازعه ساوه اهل تسنن و آوه شیعه نشین بارها اشاره کرده اند. برای نمونه قزوینی درباره آوه (آبه) چنین می‌آورد: «دهی است نزدیک ساوه. صاحب آثار البلاد نوشته که قصبه خوبی است و هیچ عیب ندارد مگر اینکه اهل آنجا، شیعه و رافضی می‌باشند و با اهل

ساوه که سنی هستند همه اوقات منازعه دارند. « (قزوینی، ۱۳۷۳: ۳۴۲). شهرها و مناطق پیش گفته در پیرامون ساوه از مهمترین مراکز اسماعیلیه بوده تا آنجائیکه راوندی در راحه الصدور و روایه السرور در تاریخ آل سلجوق (۵۹۹ ه.ق) از شش مرکز مهم باطنیان در مرکز ایران نام برده و مردم این منطقه را جماعت بددین و رافضی خوانده است. وی در این باب چنین آورده است: « و خرابی جهان از آن خاست که عوانان و غمّازان و بددینان ظالم زبان در ایّمه دین دراز کردند و ایشانرا متهّم کردند و تعصّب و حسد درمیان ایّمه ظاهر شد و عوانان بد دین از قم و کاشان و آبه و طبرش و ری و فراهان و نواحی قزوین و ابهر و زنگان جمله رافضی یا اشعری در لشکر سلطان افتادند...» (راوندی، ۱۳۶۴: ۳۰). همو در جای دیگر در کتاب خود از زبان یکی از شاعران آن عصر (شمس الدین لاغری) به ذکر محل باطنیان پرداخته و به سلطان زمان خود کیخسرو پسر ملج ارسالان چنین نصیحت می کند:

«خسرو هست جای باطنیان قم و کاشان و آبه و طبرش

آب روی چهار یار بدار و ندرین چار جای زن آتش

پس فراهان بسوز و مصلحگاه تا چهارت ثواب گردد شش» (همان: ۳۹۵)

توضیحات و اشارات بالا از آن جهت مورد تعمق است که ضمن بیان اهمیت ساوه در دوره سلجوقی، زمینه‌های سیاسی و اجتماعی حضور گروه‌های شیعه (رافضی و باطنی) و اهل تسنن را در منطقه ساوه تبیین و ضرورت شکل‌گیری قلعه دختر بعنوان یک قلعه اسماعیلیه را روشن می‌سازد. بطور قطع اسماعیلیه برای پوشش منطقه‌ای خود در مرکز ایران نیاز به ایجاد چنین قلعه‌هایی مانند قلعه دختر داشته تا از یک سو شبکه میان قلعه‌های اسماعیلیه را کامل کند و از سوئی دیگر با ایجاد فشار بر ساوه اهل تسنن، فشار وارده بر شیعیان امامیه و بخصوص اسماعیلیه را در منطقه کاهش دهد. بخصوص که حاکمان محلی ساوه نقش مهمی در تحرکات ضد اسماعیلیه داشته و بارها به الموت لشکر کشیدند و ایجاد این نوع قلعه‌ها و حرکات ایدائی اسماعیلیان می‌توانست سکون موقت برای گروه‌های شیعه در منطقه را فراهم آورد. از سوئی تا قبل از بررسی‌های باستان‌شناسی در منطقه ساوه، تفرش و قم، قلعه دختر بعنوان یک تک قلعه فرض می‌شد که می‌بایست در بستر جغرافیای خود مطالعه می‌شد، حال آنکه بررسی‌ها از وجود چند قلعه در کوهستان تفرش، خرقان و قم پرده برداشته که به لحاظ زمانی همزمان با قلعه دختر بوده و سوای از نوع معماری به لحاظ داده‌های فرهنگی هم شباهت‌هایی با قلعه دختر دارند. این قلعه‌های کوهستانی همگی مربوط به دوره سلجوقی است و در مراکز شیعه نشین و در محل حضور اسماعیلیه ساخته شده‌اند و در شبکه ارتباطی قلعه‌های اسماعیلیه بعنوان قلعه‌های اصلی، پایگاه و پاسگاه‌ها نقش مهمی داشته‌اند. اسماعیلیان بر نیاز به ارتباطات و پیام‌رسانی‌های سریع میان هریک از مراکز خود واقف بودند

و این کار را از طریق قلعه‌های کوچکتر، برج‌های دیدبانی و چراغ خطر و چراغ پیام‌رسانی تدارک دیده بودند (ویلی، ۱۳۸۶: ۱۴۲).

مهم‌ترین این قلعه‌ها؛ قلعه توس نوذر، قلعه سلطان محمود، قلعه گندم کوه، قلعه وتوس در ناحیه تفرش؛ قلعه قز قلعه در قم و قلعه سلسال در منطقه خرقان است (تصویر ۲۲). این قلعه‌ها در مسیر ارتباط الموت و قزوین به مرکز ایران؛ قم، کاشان، نظنز، زواره و نهایتاً قهستان قرار گرفته و در ارتباطات شبکه‌ای قلعه اسماعیلیه نقش موثر داشته‌اند. در این میان قلعه دختر که در لبه کوهستان تفرش، مشرف بر ساوه ساخته شده به نظر بعنوان یکی از قلاع اصلی در ایجاد شبکه قلاع اسماعیلیان نقش داشته و بیشتر به لحاظ کارکردی بعنوان یکی از مراکز اسماعیلیه در جغرافیای ایران مرکزی قابل توجه و بررسی است.

تصویر ۲۲: موقعیت قلعه دختر در میان قلعه‌های قم، تفرش و خرقان (Google Earth)

۶. نتیجه

در ارتباط با قلعه دختر و کارکرد آن دو بستر تاریخی؛ پیش از اسلام و دوره اسلامی (قرون میانه اسلامی) و دو کارکرد مهم؛ نیایشگاه آنهایتا و یا قلعه اسماعیلیه با اتکاء به شواهد باستان‌شناسی، معماری و مستندات تاریخی و جغرافیایی مورد توجه قرار گرفته است. در ارتباط با تعلق و انتساب بنا به دوره ساسانی مشخصاً داده‌هایی که از منظر باستان‌شناسی مورد توجه قرار گیرد، تاکنون بدست نیامده است، چراکه در بررسی‌های آقای هوشنگ عظیم زاده صرفاً اشاره به ساسانی بودن بنا شده و داده‌هایی از دوره ساسانی ارائه نشده و بررسی و کاوش‌های پاول ویلیامز رابرتز نیز اساساً با نبود چنین شخصیتی در باستان‌شناسی، قابل استناد نیست. اما کارکرد نیایشگاه و یا آتشکده در این بنا مورد تعمق است. با وجود اینکه نشانه‌ای از وجود محراب رو به دشت ساوه و مرتبط با پرستشگاه آنهایتا در بررسی‌ها و کاوش‌های باستان‌شناسی صورت گرفته در سال ۱۳۸۶ و مرمت‌های صورت گرفته بعد از آن در شاه‌نشین بنا، تاکنون

بدست نیامده است، به نظر نمی‌توان ارتباط بنا با نیایشگاه را بواسطه قرارگیری بر بلندی، تسلط قلعه بر دریاچه ساوه و یا رودخانه قره‌چای و سایر منابع آبی پیرامون، رد کرد. شاید قلعه دختر به مانند بسیاری از قلعه‌های منطقه چون قزقلعه قم و شاهدژ اصفهان که اساس و پایه‌ای ساسانی دارند و در دوره اسلامی نیز استفاده شده‌اند، بنیانی پیش از اسلام داشته که در دوره اسلامی با تعمیر، تغییر در پوسته‌ها و افزودن الحاقات از نظر پنهان مانده است. با این وجود آنچه در باب این بنا مورد توجه است اینکه ماهیت کلی قلعه دختر بصورت یک دژ و تمام شواهد موجود از جمله داده‌های بدست آمده از کاوش‌های باستان‌شناسی شامل سفال‌ها، گچبری‌ها و...، طاق‌ها و عناصر معماری موجود و ارتباط بنا با سایر قلعه‌های قرون میانی اسلامی منطقه، نشانگر استفاده از قلعه دختر در قرون میانی دوره اسلامی و در خدمت فرقه اسماعیلیه است. حال اگر این استفاده مقطعی هم باشد، می‌تواند مستند به شواهد باستان‌شناسی موجود، در ارتباط با تاریخگذاری بنا بعنوان یک دوره تاریخی لحاظ گردد.

پی‌نوشت

۱. برای شناخت بیشتر از راه بزرگ خراسان می‌توان به مقاله: «بازشناسی راه بزرگ خراسان در استان مرکزی» نوشته اسماعیل شراهی، مطالعات ایران‌شناسی، ۱۳۹۸، مراجعه کرد.

۲. در این روش درست برخلاف روش‌های رومی و ضریبی که آجر یا خشت از پهلو که پهن‌ترین بخش است به هم می‌چسبید این بار از «کله» یا «لبه» کنار هم چسبانیده می‌شود. از آنجا که رج‌ها در این شیوه از لبه به هم می‌چسبند و به همین خاطر طاق نازک‌ترین بافت ممکن را به خود می‌گیرد در این بافتار نازک‌ترین و خواه ناخواه ناتوان‌ترین پوشش به دست می‌آید که بیشتر به کار سقف‌های ناباربر و آمودی می‌آید. گاه برای نیرومندی این بافتار از روش پالانه کردن که چیدن چند لایه آجر روی آن است بهره می‌برند.

۳. برخی پژوهشگران دریاچه حوض سلطان را همان دریاچه ساوه دانسته و بجای ارتباط دادن آن با داستان تولد حضرت محمد(ص)، دلایلی از جمله تغییرات آب و هوایی و تکنونیک را عامل پس رفت و خشک شدن آن پدیده دانسته‌اند (برای نمونه بنگرید: صفری، محمد هادی، ۱۳۹۵. تغییر اقلیم دریاچه حوض سلطان. کنفرانس ملی دیده بانی آینده زمین).

۴. خوزان یکی از طسوج‌های رستاق ساوه در کتاب تاریخ قم معرفی شده است که مکان دقیق آن معلوم نیست، ولی با توجه به اشاره آتشکده ای بنام خوزان، می‌توان موقعیت آتشکده نویس را هم برای آن پیشنهاد داد.

اعلامیه تعارض منافع و حمایت مالی: نویسندگان در خلال انجام این پژوهش حمایت مالی دریافت نکرده و هیچ‌گونه تعارض منافی برای اعلام نداشته‌اند.

منابع

ابن اثیر، عز الدین علی (۱۳۶۸). کامل تاریخ بزرگ اسلام و ایران. ترجمه ابوالقاسم حالت. جلد هفدهم. تهران: موسسه مطبوعات علمی.

ابن حوقل، صوره الارض (۱۳۴۵). ترجمه دکتر جعفر شعار. تهران: بنیاد فرهنگ ایران.

باستانی پاریزی، محمدابراهیم (۱۳۴۴). خاتون هفت قلعه. تهران: کتابفروشی دهخدا.

برخورداری نائینی سعید و پاک نژاد، مهدی (۱۳۸۶). بررسی تزئینات محراب‌های مسجد جامع ساوه. دو فصلنامه مطالعات هنر اسلامی (۷)، ۱۱۱-۱۳۲.

بنداری اصفهانی، فتح بن علی (۱۳۵۶). تاریخ سلسله سلجوقی (زبده النصره و نخبه العضره). ترجمه محمدحسین جلیلی. تهران: انتشارات بنیاد فرهنگ ایران.

- پیرنیا، حسن (۱۴۰۰). ایران باستان. جلد سوم، تهران: نشر سپاس
- پیرنیا، محمدکریم (۱۳۷۳). طاق و قوس، فصلنامه علمی، فنی و هنری اثر، دوره (۲۴)، ۵-۱۲۵.
- تقوی نژاد، بهاره (۱۳۹۷). معرفی ویژگیهای تزئینی محراب گچ بری مسجد جامع ساوه در دوره چهار فصل اراک، دو فصلنامه علمی- ترویجی نگارینه هنر اسلامی، دوره پنجم (۱۶)، ۴-۱۴.
- جوینی، عطاءالملک (۱۳۷۰). تاریخ جهانگشای جوینی، جلد دوم، تهران: نشر ارغوان.
- حدود العالم الی مشرق الی مغرب، بی نا (۱۳۴۰). به کوشش منوچهر ستوده، تهران: طهوری.
- حسینی، ناصرین علی (۱۳۸۰). زبده التواریخ اخبار امرا و پادشاهان سلجوقی. تهران: سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- حموی، یاقوت بن عبدالله (۱۴۱۰ ق). معجم البلدان، تحقیق فرید عبدالعزیز جندی، طبع اول، ج ۳، بیروت: دارالکتب العلمیه.
- ذکائی ساوجی، مرتضی (۱۳۷۴). مجموعه مقالات کنگره تاریخ معماری و شهرسازی ایران، ارگ بم، جلد دوم، ۵۲۶-۵۶۰.
- ذکائی ساوجی، مرتضی (۱۳۷۵). نگاهی نو به خشکیدن دریاچه ساوه، نشریه کیهان اندیشه، شماره ۶۸، ۱۹۰-۱۹۶.
- راوندی، محمدبن علی بن سلیمان (۱۳۶۴). راحه الصدور و آیه السرور فی تاریخ آل سلجوق. تهران: انتشارات امیر کبیر.
- ستوده، منوچهر (۱۳۴۵). قلاع اسماعیلیه در رشته کوههای البرز. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- ستوده، منوچهر؛ مهریار، محمد و کبیری، احمد (۱۳۶۷). دژ استوناوند. تهران: موسسه فرهنگی جهانگیری.
- شراهی، اسماعیل (۱۳۸۶). گزارش پیگیری در قز قلعه ساوه، آرشیو اداره کل میراث فرهنگی استان مرکزی، چاپ نشده.
- شراهی، اسماعیل (۱۳۹۰). گزارش مرمت و ساماندهی قلعه دختر ساوه، آرشیو اداره کل میراث فرهنگی استان مرکزی، چاپ نشده.
- عباسی، گلنار؛ سلگی، علی؛ پورکرمانی، محسن؛ معتمدی، حسین؛ فرخ نیا، علی رضا و اورنگ کیوان (۱۳۹۷). تکامل ساختاری حوضه میوسن پیشین-پلیوسن پسین در ناحیه ساوه، حوضه رسوب ایران مرکزی، مجله علوم زمین، سال بیست و هشتم (۱۱)، ۱۶۱-۱۷۲.
- عظیم زاده، هوشنگ (۱۳۵۲). گزارش بررسی های باستان شناسی ساوه. آرشیو اداره کل میراث فرهنگی استان مرکزی چاپ نشده.
- فراهانی، ابوالفضل و قوچانی، عبدالله (۱۳۸۰). مسجد جامع ساوه. تهران: انتشارات سازمان میراث فرهنگی کشور.
- قزوینی، زکریا (۱۳۶۶). آثار البلاد و اخبار العباد، ترجمه عبدالرحمن شرفکندی، تهران: موسسه علمی اندیشه جوان.
- قزوینی، زکریا بن محمد بن محمود (۱۳۷۳). آثار البلاد و اخبار العباد، ترجمه جهانگیر میرزا قاجار. به تصحیح و تکمیل: میر هاشم محدث. تهران: انتشارات امیر کبیر.
- قزوینی رازی، عبدالجلیل (۱۳۵۸). النقص. تهران: انتشارات انجمن آثار ملی.
- قمی، حسن بن محمد (۱۳۶۱). تاریخ قم، تصحیح سید جلال الدین طهرانی. تهران: نشر توس.
- کلایس، ولفرام (۱۹۷۱). گزارش های باستان شناسی سال ۱۹۷۱ در ایران. مندرج در گزارشهای باستان شناسی در ایران. ترجمه سروش حبیبی. تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- مستوفی قزوینی، حمدالله (۱۳۶۲). نزهه القلوب. به کوشش گای لسترنج. تهران: دنیای کتاب.
- محمودی نسب، علی اصغر؛ مهر آفرین، رضا و فرجامی، محمد (۱۳۹۸). تاثیر محیط جغرافیایی و طبیعی بر شکل گیری قلاع اسماعیلیه، مطالعه موردی: قلعه کوه زردان. نشریه مطالعات باستان شناسی پارسه (۷).
- ملازاده، کاظم و محمدی، مریم (۱۳۸۵). قلاع و استحکامات نظامی (دائرة المعارف بناهای تاریخی ایران در دوره اسلامی). تهران: شرکت انتشارات سوره مهر.
- نعمتی، محمدرضا (۱۳۸۰). گزارش پرونده ثبتی قز قلعه ساوه، آرشیو اداره کل میراث فرهنگی استان مرکزی، چاپ نشده.
- ویلی، پیتز (۱۳۸۶). آشیانه عقاب (قلعه های اسماعیلی در ایران و سوریه). ترجمه فریدون بدره ای. تهران: نشر فروزان.

هاجسن، مارشال، گ.س. (۱۳۶۹). فرقه اسماعیلیه. ترجمه فریدون بدره‌ای. تهران: سازمان انتشارات و آموزش انقلاب اسلامی.

- Al-Āthīr, Ibn. *The Complete History of Islam and Iran*. Translated by Abolqasem Hālet. Vol. 17. Tehran: Mo'asseseh-e Matbu'āt-e 'Elmi, 1989. [In Persian].
- Al-Hawqal, Ibn. *Surat al-Ard*. Translated by Ja'far Shā'ar. Tehran: Bonyād-e Farhang-e Īrān, 1966. [In Persian].
- Bāstānī Pārizī, Ebrāhīm. *Khātun-e Haft Qal'eh*. Tehran: Ketābfurushi-ye Dehkoda, 1965. [In Persian].
- Barkhodārī Nā'inī, Sa'īd, and Paknezhād, Mehdi. "A Study of the Decorations of the Mihrābs of the Sāveh Congregational Mosque." *Islamic Art Studies* 7 (2006): 111-132. [In Persian].
- Bundārī Isfahānī, Faṭḥ ibn 'Alī. *Tarikh-e Saltanat-e Saljuqi (Zobdeh al-Nasrā wa Nakhbeh al-'Aḍrah)*. Translated by Moḥammad-Ḥossein Jalīlī. Tehran: Bonyād-e Farhang-e Īrān, 1977. [In Persian].
- Pīrnīā, Ḥasan. *Īrān-e Bāstān*. Vol. 3. Tehran: Nashr-e Sepas, 2021. [In Persian].
- Pīrnīā, Karīm Moḥammad. "Tāgh va Qowss." *Āthar* 24 (1994): 5-125. [In Persian].
- Taqavī Nezhād, Bahāre. "Introduction to the Decorative Features of the Stucco Mihrāb of the Sāveh Congregational Mosque in the Arāk Four-Seasons Region." *Negārine-ye Honar-e Eslāmi* 5, no. 16 (2018): 4-14.
- Juwaynī, 'Atā al-Mulk. *Tārīkh-i Jahāngushāy*. Vol. 2. Tehran: Nashr-e Arghavān, 1991.
- Ḥadūd al-'Ālam ilā Mashriq al-'Aṣr ilā Maghrib. Edited by Manuchehr Sotūdeh. Tehran: Tahūrī, 1961.
- Ḥusaynī, Naṣr ibn 'Alī. *Zubdat al-Tawārīkh Akhbār al-Amirā wa al-Mulūk al-Saljuqiyyīn*. Tehran: Sāzmān-e Chap va Nashr-e Farhang-e Eslāmi, 2001.
- Hamawī, Yāqūt ibn 'Abdallāh. *Mu'jam al-Buldān*. Edited by Farīd 'Abd al-'Azīz al-Jandī. Beirut: Dār al-Kutub al-'Ilmiyya, 1987. [In Persian].
- Zekā'ī Sāvajī, Mortāzā. "A Study of the Architectural History of Qiz Qal'eh." In *Proceedings of the Congress of Iranian Architectural and Urban History, Arg-e Bam*, Vol. 2, 526-560. Tehran, 1995. [In Persian].
- . "A New Look at the Drying of the Sāveh Lake." *Kiyān Andisheh* 68 (2001): 190-196. [In Persian].
- Rāwandī, Moḥammad ibn 'Alī ibn Solaymān. *Rāḥat al-Ṣudūr wa Āyat al-Surūr fī Tārīkh Āl-i Saljūq*. Tehran: Enteshārāt-e Amīr Kabīr, 1985. [In Persian].
- Sotūdeh, Manuchehr. *Qalā'-e Esmā'īliyah dar Reshteh-ye Kuhhāye Alborz*. Tehran: Enteshārāt-e Daneshgāh-e Tehran, 1966. [In Persian].
- Sotūdeh, Manuchehr; Mehriār, Moḥammad; and Kabīrī, Aḥmad. *Daj-e Stonāvand*. Tehran: Mo'asseseh-e Farhangī-ye Jahāngerī, 1988. [In Persian].
- Sherāhī, Esmā'īl. *Report on the Archaeological Survey of Qiz Qal'eh, Sāveh*. Unpublished report. Archive of the General Office of Cultural Heritage, Markazī Province, 2007. [In Persian].
- . *Report on the Restoration and Site Management of Qaleh Dokhtar, Sāveh*. Unpublished report. Archive of the General Office of Cultural Heritage, Markazī Province, 2011. [In Persian].

- Abbāsī, Golnār; Selgī, ‘Alī; Pourkarimānī, Mohsen; Mo'tamedi, Ḥossein; Farokhnīyā, ‘Alī-Rezā, and Orang Kīvān. "Structural Evolution of the Early Miocene-Late Pliocene Basin in the Sāveh Area, Central Iran Sedimentary Basin." *Journal of Earth Science* 28, no. 11 (2017): 161-172. [In Persian].
- ‘Āziz-Zādeh, Ḥossein. Report on the Archaeological Surveys of Sāveh. Unpublished report. Archive of the General Office of Cultural Heritage, Markazī Province, 1973.
- Farāhānī, Abol-Fazl, and Quchānī, ‘Abdallāh. *Masjid-e Jāme‘-e Sāveh*. Tehran: Sāzmān-e Mīrās-e Farhangī-e Keshvar, 2001. [In Persian].
- Qazvīnī, Zakarīyā. *Āthār al-Buldān wa Akhbār al-‘Ibād*. Translated by ‘Abd al-Raḥman Sharafkandī. Tehran: Mo'asseseh-e ‘Elmī va Andisheh-e Javān, 1987. [In Persian].
- . *Āthār al-Buldān wa Akhbār al-‘Ibād*. Translated by Jahāngīr Mīrzā Qājār. Edited and completed by Mīr Hāshem Moḥaddith. Tehran: Enteshārāt-e Amīr Kabīr, 1994. [In Persian].
- Qazvīnī Rāzī, ‘Abd al-Jalīl. *Naqdh*. Tehran: Enteshārāt-e Anjomān-e Āthār-e Melli, 1979. [In Persian].
- Qummī, Ḥasan ibn Moḥammad. *Tārīkh-e Qom*. Edited by Seyyed Jalāl al-Dīn Tehrānī. Tehran: Nashr-e Tūs, 1982. [In Persian].
- Kleiss, Wolfram. "Archaeological Reports in Iran 1971." In *Archaeological Reports in Iran*. Translated by Soroush Habibi. Tehran: Bangāh-e Tarjomeh va Nashr-e Ketāb, 1972. [In Persian].
- Mustawfī Qazvīnī, Ḥamdallāh. *Nuzhat al-Qulūb*. Edited by Guy Le Strange. Tehran: Dānyā-ye Ketāb, 1983. [In Persian].
- Maḥmūdī Nāsab, ‘Alī-Aṣghar; Mehrāfrīn, Rezā, and Farjāmī, Moḥammad. "The Influence of the Geographical and Natural Environment on the Formation of Ismaili Castles: A Case Study of Zardān Castle." *Parsa Archaeological Studies* 7 (2019). [In Persian].
- Mālāzādeh, Kāzem, and Moḥammadī, Maryam. *Qalā‘ va Eḥtesāmāt-e Neẓāmī* (Encyclopedia of Historical Buildings in Iran in the Islamic Period). Tehran: Sūreh Mehr, 2006. [In Persian].
- Na‘īmī, Moḥammad-Rezā. "File for the Registration of Qiz Qal'eh, Sāveh." Unpublished report. Archive of the General Office of Cultural Heritage, Markazī Province, 2003. [In Persian].
- Waley, Peter. *The Eagle's Nest: Ismaili Castles in Iran and Syria*. Translated by Fridun Badrāī. Tehran: Nashr-e Foruzān, 1987. [In Persian].
- Hodgson, Marshall G. S. *The Order of Assassins: The Struggle of the Early Nizārī Ismā‘īlīs against the Islamic World*. Translated by Farīdun Badrāī. Tehran: Sāzmān-e Enteshārāt va āmūzesh-e Enqelāb-e Eslāmī, 1990. [In Persian].

